

تاریخ علم، دوره ۱۹، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، ص ۵۰۷-۵۴۰

بررسی برساختگی در نام روزها و ماه‌های گاه‌شماری جلالی

علی صفی‌پور

دکتری، ایران‌شناسی، بنیاد ایران‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی

1978.danesh@gmail.com

اعظم صفی‌پور

دکتری، پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس

a.safipoor@gmail.com

(دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۱۱، پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۳۰)

DOI: 10.22059/JIHS.2022.342431.371682

چکیده

گاه‌شماری جلالی یا ملکشاهی یکی از مهم‌ترین و دقیق‌ترین گاه‌شماری‌های ایرانی است که در زمان ملکشاه سلجوقی توسط گروهی از دانشمندان بزرگ ایرانی پدید آمد. این گاه‌شماری به دنبال اصلاح گاه‌شماری یزدگردی تدوین شد و از ساختار آن نیز بی‌بهره نماند. در باره نام‌گذاری نام روزها و ماه‌های این گاه‌شماری، میان گزارشگران و پژوهشگران آن، دیدگاه‌های گوناگونی وجود دارد که برپایه آن برخی گمان می‌کنند این گاه‌شماری نام‌هایی ویژه خود در نامیدن ماه‌ها و روزها داشته است. نام‌هایی برای روزها، مانند: «جشن ساز، بزم نه، سرفراز، کشتن نشین، نوش خوار، غم زدای، رخ فروز، مال بخش، زرفشان، نام جوی، و...» و یا نام ماه‌های آن: «ماه نو، نوبهار، گرمافزای، روز افزون، جهان تاب، جهان آرای، مهرگان، خزان، سرمافزای، شب افزون، آتش افزون، سال افزون». همچنین پنج روز پایانی سال به این نام‌ها بوده «آفرین، فرخ، فیروز، رامشت، درود». بررسی دست‌نویس‌های معتبر نشان می‌دهد که گزارش‌های موجود در باره این گاه‌شماری در سده‌های نخستین تأسیس با آنچه در دوران پسین گزارش شده است، دگرگونی‌های قابل توجهی دارد، در این میان یکی از معتبرترین منابع، کتاب معرفت التقویم نام‌بردار به سی فصل خواجه نصیرالدین توسی است. گزارش‌هایی که در این کتاب آمده است در گذر زمان به سبب اعتبار آن مورد دستبرد و برساختگی قرار گرفته است. برساختگی‌های پیرامون نام روزها و ماه‌های جلالی اندک اندک و به مرور زمان در فرهنگ‌ها و کتب دیگر راه یافته و سبب شده است که امروزه چنین پنداشته شود که این گاه‌شماری نیز

مانند گاه‌شماری یزدگردی نام‌هایی ویژه خود داشته است. در این پژوهش، بر آن هستیم با بررسی اسنادی دست‌نویس‌ها، و تحلیلی تاریخی-ادبی از نوع کتابخانه‌ای، در باره این نام‌گذاری‌ها بحث و بررسی کنیم. نتایج به‌دست آمده نشان می‌دهد نام‌هایی که برای روز و ماه در گاه‌شماری جلالی گزارش شده است، نام‌هایی برساخته است که در گذر زمان به این گاه‌شماری نسبت داده شده است و در برخی متون معتبر نیز راه یافته است.

کلیدواژه‌ها: برساخته، تاریخ جلالی، خواجه نصیرالدین توسی، سنجر کمالی، سی فصل، گاه‌شماری جلالی.

مقدمه

گاهشماری جلالی در دوران پادشاهی ملکشاه سلجوقی (سلطنت: ۴۷۵-۴۸۵ق) در سال ۴۷۱ آماده و به کار گرفته شد. به این گاهشماری، «تقویم سلطانی»، «تاریخ جلالی»، «تقویم ملکی» یا «تاریخ ملکی» (خواجه نصیرالدین، ۱۳۸۱، ۳۸۲؛ سنجر کمالی، گ ۴ر؛ تهانوی، ۵۹/۱) یا «تاریخ ملکشاهی» (سنجر کمالی، گ ۳پ؛ گنابادی، ۱۲۲۰ق، گ ۱۶پ) یا «تاریخ محدث» (گنابادی، همان جا) می‌گویند. تا پیش از روزگار ملکشاه سلجوقی نوروز به دلیل اهمال در کیبسه‌های گاهشماری یزدگردی، زمان پا برجایی نداشت و از زمان حقیقی خود پس افتاده بود. خواجه نظام الملک توسی فرمان به اصلاح آن داد و این کار را به عهده گروهی از دانشمندان که عمر خیام، ابوالمظفر اسفزاری و سمون بن نجیب واسطی از جمله آنها بودند، واگذار کرد (تتوی و دیگران، ۲۴۳۰/۴) آنها نیز این گاهشماری خورشیدی را پس از وضع به نام جلال‌الدین ملکشاه سلجوقی، تاریخ جلالی نامیدند که از دقیق‌ترین گاهشماری‌های جهان است (نک: عبداللهی، ۱۳۷۵، ۳۱۱ و ۳۱۲)

گاهشماری جلالی مانند گاهشماری یزدگردی یک گاهشماری خورشیدی است و به دنبال جایگزینی آن بود. نام روزها و ماه‌ها در این گاهشماری یکی از جستارهای چالش برانگیز این گاهشماری به شمار می‌آید. برخی بر آن هستند که این گاهشماری در نام ماه‌ها از گاهشماری یزدگردی پیروی کرده چنان‌که خواجه نصیرالدین توسی در باره نام ماه‌های جلالی گفته است: «و نام ماه‌های ایشان هم نام ماه‌ها [ی] پارسینند» (خواجه نصیرالدین توسی، ۱۳۸۱، ۳۸۲. منظور از پارسین همان ماه‌های به کار رفته در گاهشماری یزدگردی است) بیرجندی نیز گفته است:

اسامی شهر این تاریخ همان اسامی شهر یزدجردیست و از جهت تمیز اسامی شهر یزدگردی را به قدیم مقید سازند و شهر این تاریخ را به جلالی یا ملکی (گنابادی، ۱۲۲۰ق، گ ۱۷ر؛ همچنین نک: تهانوی، ۵۸/۱)

از این رو به دلیل گسترش هم‌زمان دو گاهشماری جلالی و یزدگردی، و هم‌نامی نام ماه‌های آنها، نام ماه‌های گاهشماری جلالی با عبارت سلطانی، جلالی یا ملکی از گاهشماری یزدگردی جدا می‌شده است. دیگر این که در گاهشماری زرتشتی دوره ساسانی (ویزدگردی دوره اسلامی)، روزهای ماه هر کدام نامی داشته‌اند (نک: فرنیغ دادگی، ۴۲؛ صفی‌پور و شعبانی، ۱۶۰ و پس از آن) و چنین گمان شده است که

گاه‌شماری جلالی نیز به همین شیوه، برای روزهای ماه و نام‌ها، نام‌هایی ویژه خود داشته است (نک: جدول‌های ۱، ۲ و ۳)، در این باره گزارش‌هایی نیز در برخی کتاب‌های نجومی و فرهنگ‌ها آمده است (دنباله مقاله) که همین نام‌ها در پژوهش‌های امروزه نیز بازتاب یافته است (برای نمونه بهروز، ۲۲-۲۳؛ محیط طباطبایی، ۱۳۴-۱۳۵؛ عبداللهی، ۱۳۷۵، ۳۶۶-۳۶۷، جدول‌های شماره ۱۴ و ۱۵؛ همو، ۱۳۸۳؛ قاسملو، ۸۳۰، جدول شماره ۶؛ زمانی قمشه‌ای، ۳۷۱/۳-۳۶۹). البته برخی نیز از هر دو دیدگاه یاد کرده‌اند، از جمله تقی‌زاده نام روزها و ماه‌های گاه‌شماری جلالی را همان نام‌های یزدگردی می‌دانند، با این حال به فهرست متفاوت این نام‌ها نیز اشاره می‌کنند:

همه مؤلفین قدیم و از آن جمله عبدالرحمن خازنی تصریح دارند بر اینکه همان اسامی ماه‌های ایرانی بوده ولی در کتاب سی فصل فارسی نصیرالدین طوسی در معرفت تقویم (چ ایران ۱۳۱۱ق، ۱۱۱) جدولی از اسامی جدید فارسی برای ماه‌ها و روزهای جلالی درج کرده که «بعضی از استادان این علم» آنها را به این اسامی نامیده‌اند» (تقی‌زاده، ۱۷۴/۱۰ پانویشت).

چنین به نظر می‌رسد، این نام روزها و ماه‌ها برای گاه‌شماری جلالی (نک: جدول‌های ۱-۳) بر ساخته و افزوده شده است. اکنون در این مقاله بر آن هستیم به این مسأله پردازیم که این نام روزها و ماه‌های گاه‌شماری جلالی آیا به راستی بر ساخته است یا خیر؟ و دیگر این که این نام‌ها چه پیشینه و نسبتی با این گاه‌شماری دارد؟

جدول نام‌های بر ساخته برای گاه‌شماری جلالی

پیش از آن که به جستار خود پردازیم، باید نخست بدانیم نام‌هایی که در باره آنها صحبت می‌شود دقیقاً چگونه گزارش شده‌اند و با چند و چون اختلاف موجود در باره آنها آشنا شویم. در جدول‌های زیر این نام‌های بر ساخته آمده است، این جدول‌ها بر پایه گزارش سنجر کمالی در زیج اشرفی فراهم شده است (سنجر کمالی، گ ۴ پ)

بررسی برساختگی در نام روزها و ماه‌های گاه‌شماری جلالی/ ۵۱۱

جدول ۱. نام روزهای برساخته هر ماه برای گاه‌شماری جلالی

۱. جشن ساز	۱۱. رزم جو(ی)	۲۱. مهر کار
۲. بزم نه	۱۲. کینه کش	۲۲. دوست بین
۳. سرفراز	۱۳. تیغ زن	۲۳. جانفزا(ی)
۴. کشتن نشین	۱۴. داد ده	۲۴. بت فریب
۵. نوش خور	۱۵. دین پژوه	۲۵. کامران
۶. غم زدا(ی)	۱۶. دیوبند	۲۶. شادباش
۷. رخ فروز	۱۷. ره گشا(ی)	۲۷. دیرزی
۸. مال بخش	۱۸. اسب تاز	۲۸. شیرگیر
۹. زرفشان	۱۹. گوی باز	۲۹. کامیاب
۱۰. نام جو(ی)	۲۰. پایدار	۳۰. ای شهریار

جدول شماره ۲: نام‌های برساخته هر ماه برای گاه‌شماری جلالی

۱. ماه نو	۲. نوبهار	۳. گرمافزا(ی)	۴. روزافزون
۵. جهانتاب	۶. جهان آرا(ی)	۷. مهرگان	۸. خزان
۹. سرمافزا(ی)	۱۰. شب افزون	۱۱. آتش افزوز	۱۲. سال افزون

جدول ۳. نام‌های برساخته پنج روز پایانی سال برای گاه‌شماری جلالی

۱. آفرین	۲. فرّخ	۳. فیروز	۴. رامشت	۵. درود
----------	---------	----------	----------	---------

در برخی گزارش‌های دوران پسین نام ماه دهم «شب‌افروز» و نام روز پنجم از پنج روز پایانی سال «درست» آمده است (برای نمونه: عبداللهی، ۱۳۷۵، ۳۶۶-۳۶۷، جدول‌های شماره ۱۴ و ۱۵؛ همو، ۱۳۸۳؛ قاسملو، ۸۳۰، جدول شماره ۶) و یا در برخی گزارش‌ها و دست‌نبرشته‌های کتاب سی فصل و فرهنگ‌ها، نام روزهای ۶، ۱۰، ۱۱، ۱۷، ۲۳ و نیز ماه‌های ۳، ۶ و ۹ بدون «ی» آمده است ولی در این مقاله که بر پایه گزارش سنجر کمالی فراهم شده، همه این موارد به همراه «ی» آمده است.

گزارش محیط طباطبایی نیز همین است مگر برای روزهای پنجم «نوش خوار»؛ دهم «خوشخوار»؛ بیست و چهار «دلفریب» و سی‌ام «ای سرباز» (محیط طباطبایی، ۱۳۴-۱۳۵) گزارش ذبیح بهروز برای روزهای یازدهم «رزم گیر»؛ هجدهم «اسب باز»؛ بیست و یکم و روز بیست و دوم (که جابه‌جا گفته شده است)؛ ماه چهارم «شب افزون»؛ ماه دهم «شب افروز»؛ ماه نهم «سرمافزای»؛ ماه یازدهم «سرما فرا» و ماه دوازدهم «روز افزون» متفاوت است (بهروز، ۲۲)

چاپ‌های سنگی نیز از این اختلافات به دور نبوده‌اند. برای نمونه در دو چاپ سنگی از کتاب سی فصل خواجه نصیرالدین توسی این اختلافات چاپی چنین دیده می‌شود. در یکی از چاپ‌ها روزهای پنجم «نوشخار»؛ هفتم «رخ فزون»؛ نهم «زر افشان»؛ دهم «نام خوار»؛ بیستم «پیماندار»؛ بیست و چهارم «دل فریب»؛ و سی‌ام «ای سرباز» آمده و نام ماه‌های یازدهم «سرمافزا» (تکرار ماه نهم) و دوازدهم «روز افزون» (تکرار ماه چهارم) نیز آمده است (خواجه نصیرالدین توسی، ۱۲۷۴ ق، ۶) در چاپ سنگی دیگری نام روزهای پنجم «نوشخور»؛ هشتم «سال بخش»؛ نهم «زرافشان»؛ دهم «نام خوار»؛ چهاردهم «داوده» و بیست و چهارم «دل فریب» آمده و نام ماه‌های یازدهم «سرمافزای» (تکرار ماه نهم) و دوازدهم «روز فزای» (تکرار ماه چهارم) گفته شده است (همو، ۱۳۱۱ ق، ۶)

منابع تاریخی که می‌توان در آنها از گاه‌شماری جلالی و یا نام‌های برساخته جلالی سراغی جست در دو دسته کلی بررسی می‌شوند: دسته نخست منابع مادی، دسته دوم منابع نوشتاری. منابع نوشتاری نیز خود سه دسته‌اند: متون علمی-نجومی؛ فرهنگ‌ها و واژه‌نامه‌ها؛ متون تاریخی و ادبی.

منابع مادی (غیرنوشتاری)

گاهشماری هجری مَهِی به دلیل گستردگی کاربرد در آثار تاریخی شاید کمتر جایی برای دیگر گاهشماری‌ها گذارده باشد، با این روی آثاری یافت می‌شوند که در آنها دیگر گاهشماری‌ها نیز به کار رفته است. در دوره اسلامی نام ماه‌های جلالی و یزدگردی در آثاری همچون سنگ‌گورها دیده می‌شود، اما برای برخی این گمان پیش می‌آید که شاید به کار بردن نام ماه‌هایی همچون فروردین و اردیبهشت و... اشاره به ماه‌های یزدگردی دارد تا ماه‌های جلالی. برای نمونه سنگ‌گورهایی را می‌توان در شهرستان‌های استان یزد یافت که چنین ویژگی دارند (افشار، ۱۳۴۸، ۱/ ۴۷، ۹۱، ۲۵۱ و ۴۳۸)

نمونه‌ای از دوران مغول در دست است که در آن، دو گاهشماری خانی (گاهشماری وضع شده در دوران غازان خان مغول) و جلالی با یکدیگر آمیخته شده‌اند. در سنگ‌نوشته آرامگاهی از دوره تیموری، به روشنی از «تیرماه جلالی» سال ۱۸۰ خانی (= غازانی) برابر ۸۸۶ ق یاد شده است (نک: Bahrami, M., & Ackerman, P., 259)، این به کار بردن «جلالی» برای «تیرماه» خود نشانگر آن است که نام ماه‌های جلالی همان نام ماه‌های یزدگردی بوده است، مگر با قید «جلالی» همراه می‌شده‌اند.

منابع نوشتاری، گزارش متون علمی-نجومی

این دسته از متون علمی-نجومی شامل زیج‌ها، شرح زیج‌ها، کتب تقویمی و شرح‌های آنها می‌شود. در این بررسی نخست به بررسی و نقد کهن‌ترین گزارش‌ها در باره نام روزهای گاهشماری جلالی پرداخته‌ایم، سپس به دلیل اهمیت کتاب سی فصل به بررسی نسخه‌شناسانه این کتاب می‌پردازیم.

الف. نقد کهن‌ترین گزارش‌ها

در دست‌نبنشته‌ای از کتاب روضة المنجمین نوشته شهردان بن ابی‌الخیر رازی (زنده در سال ۴۶۴ ق)، بی‌آنکه سخنی در باره گاهشماری جلالی باشد، کاتب نام روزها و ماه‌های جلالی را بر آن افزوده است. البته مصحح کتاب این نام‌ها را با دیگر دست‌نبنشته‌ها برابر ندانسته نیز این یادداشت جزئی از کتاب به شمار نمی‌آمده است و مصحح تنها گزارشی از آن را در پانوشت آورده است. نام ماه‌ها در این یادداشت همان‌هایی هست که در جدول ۲ آورده‌ایم، مگر ماه هشتم که به جای «خزان»، «ماهریزان» آمده است که ظاهراً برگ‌ریزان بوده و کاتبی دیگر یک «ح» بر سر «ر» افزوده است و آن را بصورت «حزیران» درآورده است و نیز ماه دهم به جای «شب افروز»، «ماه شب

افزون» آمده است (رازی، ۵۰۹، پانوش ۸). مصحح در یادداشت مقدمه در باره این دست‌نویس چنین گفته است:

نسخه کتابخانه مجلس به شماره قفسه ۶۳۹۰ و قریب ۱۵۰ برگ است. این نسخه نیز افتادگی زیاد دارد و در ورقی که اول باب دهم آمده است کاتبی ماه‌ها و روزهای تقویم جلالی را بدان اضافه کرده است (رازی، مقدمه، ۲۷).

این دست‌نویس روضة المنجمین از کتابخانه مجلس می‌باید در سده ششم قمری کتابت شده باشد، اما چون کاتبی ناشناس در دوره پسین بر آن افزوده است، از این رو نمی‌دانیم در چه دورانی این افزودن روی داده است. اگر این یادداشت از نویسنده یا کاتب سده ششم بود، قطعاً کهن‌ترین گزارش از نام‌های برساخته گاه‌شماری جلالی به‌شمار می‌آید. اما بنا بر گزارش مصحح، این یادداشت نمی‌تواند چندان با اهمیت باشد.

عبدالرحمان خازنی (ستاره‌شناس سده پنجم و ششم هجری و هم‌عصر تأسیس گاه‌شماری جلالی) نویسنده کتاب «زیج معتبر سنجرى» (نگارش سال ۵۰۹ هجری)، کهن‌ترین گزارش را از گاه‌شماری جلالی دارد که در آن نام ماه‌ها و روزهای سال در گاه‌شماری جلالی همان نام‌های پارسی (نام‌های گاه‌شماری یزدگردی) گفته شده است (خازنی، ۵). پس از خازنی می‌توان گفت ارزشمندترین کتابی که در باره گاه‌شماری جلالی سخن گفته است و نیز نام روزهای جلالی به‌طور گسترده به آن منتسب شده است، رساله «معرفت تقویم» نام‌بردار به کتاب سی فصل است. این رساله که نوشته خواجه نصیرالدین توسی است کهن‌ترین و معتبرترین مأخذ نجومی علمی برای پژوهش در باره گاه‌شماری جلالی به‌شمار می‌آید (محیط طباطبایی، ۱۳۴).

معرفت تقویم خواجه نصیرالدین چون مشتمل بر سی فصل بوده است، از این رو نام‌بردار به سی فصل شده است. خواجه نصیرالدین گزارش می‌کند (در فصل ۲۲) این رساله را در ۶۵۸ ق به فارسی و عربی نوشته است و در برگیرنده این فصول است: ۱. در حساب جمل؛ ۲. در ایام جمعات هفته؛ ۳. در تاریخ عربی؛ ۴. در تاریخ رومی؛ ۵. در تاریخ فارسی؛ ۶. در تاریخ ملکشاهی؛ ۷. در ستارگان هفت‌گانه؛ ۸. در بروج و اجزای آنها و سیر کواکب؛ ۹. در مقدار روش ستارگان؛ ۱۰. در جوزهرین و عرض ماه و دیگر ستارگان...؛ ۱۵. در ظهور و اختفا و دیگر احوال کواکب...؛ ۲۰. در حدود کواکب...؛ ۲۵. در خانه‌های دوازده‌گانه...؛ ۳۰. در معرفت اصولی که به آن احتیاج افتد در اختیارات.

بررسی برساختگی در نام روزها و ماه‌های گاهشماری جلالی/ ۵۱۵

خواجه نصیرالدین در فصل ششم این کتاب به گاهشماری جلالی یا ملکی می‌پردازد و در آن به روشنی می‌گوید:

فصل ششم در تاریخ ملکی در عهد سلطان جلال‌الدین ملک‌شاه تاریخی نهادند. و نام ماه‌های آن تاریخ هم نام ماه‌های پارسیانست. و عدد روزهای هر ماهی سی باشد و پنجه دزدیده در آخر اسفندارمذ ماه گیرند... و این ماه‌های جلالی ملکی گویند و ابتداء این تاریخ از کیسه ملکشاهی گیرند... (خواجه نصیرالدین توسی، ۳۸۲)

آن طور که در این گزارش دیده می‌شود خواجه نصیرالدین توسی هیچ سخنی از نام‌های برساخته جلالی نکرده است، اما در چندین و چند گزارش به استناد همین فصل از کتاب سی فصل آن نام‌های برساخته گاهشماری جلالی آمده است. گزارش بررسی دست‌نویس‌های مرتبط با آن پیش‌تر خواهد آمد.

پس از خازنی و خواجه نصیرالدین توسی، اگر از ندانم‌کاری کاتبان چشم‌پوشیم، می‌توان گفت کهن‌ترین کتاب شناخته شده‌ای که نام برساخته جلالی را (بر پایه جدول‌های ۱ تا ۳) گزارش کرده است، زیج اشرفی، نگارش سیف منجم یزدی ملقب به سنجر کمالی است. محمد بن ابی عبدالله سنجر کمالی، زیج اشرفی را گویا در سال ۶۷۲ یزدگردی (برابر با سال ۷۰۲ق) نگاشته است (سنجر کمالی، گ ۳ پ) با این روی، سنجر کمالی پس از گزارش نام‌های برساخته جلالی، گفته است: «و درین زمان اسامی شهور و ایام ملکی چون اسامی شهور و ایام فارسی میدارند». (همان، گ ۴ پ) و منظور از فارسی همان گاهشماری یزدگردی است (همان، گ ۴ ر). تا بدینجا می‌توان گفت کهن‌ترین گزارش نام‌های برساخته جلالی از سنجر کمالی است.

ب. بررسی نسخه‌شناسی سی فصل

استناد برخی پژوهشگران به نام‌های برساخته جلالی، همان گونه که پیش از این نیز گفته شد، افزون بر گزارش سنجر کمالی، کتاب سی فصل خواجه نصیرالدین توسی است (برای نمونه تقی‌زاده، ۱۷۴/۱۰ پانویشت؛ محیط طباطبایی، ۱۳۴-۱۳۵؛ عبداللهی، ۱۳۷۵، ۳۶۶-۳۶۷، جدول‌های شماره ۱۴ و ۱۵؛ همو ۱۳۸۳؛ قاسملو، ۸۳۰، جدول شماره ۶). چنان‌که پیش‌تر گفته شد، خواجه نصیرالدین در کتاب سی فصل نام‌های برساخته جلالی را نیاورده است. دست‌نویسه اساس ما برای بررسی سی فصل، رساله‌ای در سفینه تبریز است (خواجه نصیرالدین، ۱۳۸۱، ۳۸۱-۳۸۶). تاریخ کتابت این رساله

توسط ابوالمجد تبریزی یکشنبه، ۱۲ ربیع الاول سال ۷۲۳ (یوم الاحد ثانی عشر ربیع الاول سنه ثلاث عشرین و سبعمائه) ضبط شده است (ابوالمجد تبریزی، ۳۸۶) این دست‌نویس، کهن‌ترین دست‌نویس شناخته شده از کتاب سی فصل به شمار می‌آید. منزوی کهن‌ترین دست‌نویس‌های سی فصل را به ترتیب با تاریخ‌های ۷۶۴، ۸۱۳، ۸۳۰ و ۸۸۹ یاد کرده است (نک: منزوی، ۱/۳۰۹-۳۱۰). در این دست‌نویس اساس نام‌های برساخته جلالی (برابر با جدول‌های ۱-۳) نیامده است و چنان‌که گفته شد، خواجه نصیرالدین به روشنی گفته است: «و نام ماه‌ها [ی] ایشان هم نام ماه‌ها [ی] پارسیانست...» (خواجه نصیرالدین توسی، ۱۳۸۱، ۳۸۱).

برای اطمینان و بنا به اهمیت کتاب سی فصل، به دست‌نویس‌های بسیاری از این کتاب در کتابخانه‌های ایران مراجعه شده است. در دست‌نویس‌های فهرست شده در جدول شماره ۴، هیچ گزارشی از نام‌های برساخته جلالی در متن کتاب سی فصل خواجه نصیرالدین نیامده است.

جدول ۴. فهرست دست‌نویس‌هایی که نام‌های برساخته جلالی در آنها نیامده است

مرکز نگهداری	تاریخ کتابت	شماره بازیابی	نشانی صفحه
۱. کتابخانه مجلس	۷۵۹ق	۱۴۱۷/۲	گ ۱۱۹-پ
۲. کتابخانه ملی	۸۶۹ق	۱۴۷۰۹/۵	گ ۱۱۴-پ ۱۱۵ر
۳. کتابخانه مجلس	۸۹۷ق	۱۹۱۸/۲۰	ص ۱۶۰-۱۶۱
۴. کتابخانه مجلس	سده ۹ق	۳۱۲۱	ص ۲۰۳
۵. کتابخانه مجلس	۹۵۱ق	۷۶۶/۹	گ ۳۹ر
۶. دانشگاه تهران	۹۷۹ق	۵۳۷ د الهیات	گ ۴-پ ۵ر
۷. دانشگاه تهران	سده ۱۰ق	۷۵۴۵/۲	ص ۱۲۲-۱۲۳
۸. کتابخانه مجلس	۱۰۷۰ق	۲۷۹۴/۶	ص ۷۷
۹. کتابخانه مجلس	۱۰۷۰ق	۲۹۲۷/۲	ص ۶۸-۶۹
۱۰. کتابخانه مجلس	۱۰۸۱ق	۴۹۰۰/۶۷	ص ۱۷۵
۱۱. کتابخانه مجلس	۱۰۸۱ق	۱۸۰۵/۵۰	ص ۳۳۸
۱۲. کتابخانه ملی	۱۰۸۶ق	ع ۳۵۳۴/۲	گ ۱۴۵پ
۱۳. کتابخانه مجلس	سده ۱۱ق	۳۹۱۶/۲	ص ۱۷۷-۱۷۸
۱۴. دانشگاه تهران	۱۱۷۵ق	د ۶۴۷/۴ الهیات	گ ۷۵-پ ۷۶ر

بررسی برساختگی در نام روزها و ماه‌های گاهشماری جلالی/ ۵۱۷

شماره بازایی	تاریخ کتابت	مرکز نگهداری	نشانی صفحه
۵-۱۵۰۴۶	ق ۱۱۸۵	کتابخانه ملی	گ ۵۴-پ ۵۵ ر
۴۵۰۴/۲ ف	ق ۱۱۹۹	کتابخانه ملی	گ ۱۲۵-پ ۱۲۶ ر
۴۰۶/۱ د. الهیات	سده ۱۲ ق	دانشگاه تهران	گ ۳-ر پ
۰۷۷۸۴/۵	سده ۱۲ ق	دانشگاه تهران	گ ۳ پ
۲۱۱۰/۱ ف	ق ۱۲۰۴	کتابخانه ملی	ص ۴-۵
۴۵۱۸/۲ ع	ق ۱۲۱۲	کتابخانه ملی	گ ۲۸ ر
۸۶۵۳/۴	ق ۱۲۱۴	دانشگاه تهران	گ ۱۱۲-ر پ
۳۱۱۷/۳	ق ۱۲۱۴	کتابخانه مجلس	ص ۲۲۸-۲۲۹
۵-۱۵۶۳۷	ق ۱۲۱۷	کتابخانه ملی	گ ۵۰ ر
۲۰۹۳/۴	ق ۱۲۱۹	دانشگاه تهران	گ ۵ ر
۶۰/۲ د. الهیات	ق ۱۲۲۳	دانشگاه تهران	گ ۲۴ پ
۱۹۰/۲ د. الهیات	ق ۱۲۲۳	دانشگاه تهران	گ ۳۷-ر پ
۱۱۰/۱ د. ادبیات	ق ۱۲۲۷	دانشگاه تهران	گ ۴-پ ۵ ر
۳۳۸۳/۱	ق ۱۲۳۴	کتابخانه مجلس	ص ۴-۵
۵۸۹۸ (یا) ۱۴۲۵۱-۵)	ق ۱۲۳۵	کتابخانه ملی	گ ۴ ر
۴۰۱/۱ ف	ق ۱۲۳۵	کتابخانه ملی	ص ۳۱ و ۳۲
۲۵۸۸/۲ ف	ق ۱۲۳۹	کتابخانه ملی	گ ۱۴۱-پ ۱۴۲ ر
۷۶۳۵/۴	ق ۱۲۴۵	دانشگاه تهران	گ ۵۹-پ ۶۰ ر
۱۴۰۲/۱	ق ۱۲۴۶	دانشگاه تهران	گ ۵-ر پ
۱۱۳۶/۴ طباطبائی	ق ۱۲۴۶	کتابخانه مجلس	ص ۱۲۴۶
۳۵۴/۲ امام جمعه، دانشکده ادبیات	ق ۱۲۵۲	دانشگاه تهران	گ ۱۸-پ ۱۹ ر
۵-۱۵۸۱۶	ق ۱۲۵۴	کتابخانه ملی	گ ۱۲۵-ر پ

مرکز نگهداری	تاریخ کتابت	شماره بازیابی	نشانی صفحه
کتابخانه ملی	۱۲۶۴ ق	۵-۱۵۸۳۴	گ ۵۷ ر
کتابخانه ملی	۱۲۷۰ ق	۵-۱۵۴۷۴	گ ۳-پ ۴ ر
کتابخانه ملی	۱۲۹۴ ق	۵-۱۶۹۱ (ع ۱۶۹۱/۱)	ص ۳۱۰
دانشگاه تهران	سده ۱۳ ق	۳۸۱۱/۱	گ ۴-ر پ.
کتابخانه ملی	سده ۱۳ ق	۲۲۰۲/۳ ف	ص ۴۶-۴۷
کتابخانه ملی	سده ۱۳ ق	-۱۱۴۵۳/۴ (ف ۱۴۵۳/۴) ۵	ص ۷۸-۷۹
کتابخانه مجلس	سده ۱۳ ق	۶۳۶۸/۳	ص ۴۹-۵۰
کتابخانه ملی	سده ۱۳ ق	۲۶۶۵ (یا) (۵-۱۲۶۶۵)	گ ۲۶-پ ۲۷ ر
کتابخانه ملی	بی تا	۱۴۱۰۰/۶	گ ۳۷ ر
کتابخانه ملی	بی تا	۵-۱۴۴۲۹ (یا) (۵۹۲۴)	گ ۴-پ ۵ ر
کتابخانه ملی	بی تا	-۱۳۷۰۷ (ف ۳۷۰۷/۱) ۵	گ ۴ پ
کتابخانه ملی	بی تا	-۱۳۸۳۱/۷ (ف ۳۸۳۱/۷) ۵	گ ۱۳۶-پ ۱۳۷ ر
کتابخانه ملی	بی تا	۵-۱۴۴۱۲ (یا) (۱۰۴۳-۳۰۱)	گ ۵۳ ر
کتابخانه ملی	بی تا	ع ۶۴۴۲/۱ (یا) (۵-۶۴۴۲/۱)	گ ۳-پ ۴ ر

برای کتاب سی فصل شرح‌هایی نیز نوشته شده است (نک: مدرس رضوی، ۳۹۳-۳۹۵)، آنچه گزارش می‌شود، دست‌نویسته‌هایی از شرح‌هایی است که در سه کتابخانه یاد شده دیده شد اما در آنها سخنی از نام‌های برساخته جلالی نشده است. شرحی بر کتاب سی فصل از شارحی ناشناس موجود است که تاریخ نگارش آن بر پایه آنچه در فصل ششم این شرح آمده آدینه ۱۸ ربیع‌الاول سال ۷۲۷ (منزوی، ۳۱۹/۱) برابر با ۱۹ خرداد ۶۹۶ یزدگردی است که تاریخ درست می‌باید روز آدینه ۱۸ ربیع‌الثانی سال ۷۲۷ برابر

بررسی برساختگی در نام روزها و ماه‌های گاهشماری جلالی/ ۵۱۹

با ۱۹ خرداد ۶۹۶ یزدگردی، هم‌زمان با نوروز جلالی باشد (ناشناس، سده ۸، ش.ب. ۱. ۸۱۶۹؛ همو، ۷۲۷ق، ۴۵۲۵؛ همو، ۷۲۷ق، ۱۰۶/۱ خویی؛ نک: جدول ۵، ش ۱، ۲ و ۴)، البته چنین گمان می‌شد که شارح علامه دوانی (درگذشت ۹۰۷/۹۰۲ق) باشد، این گمان نمی‌تواند درست باشد (منزوی در بازگویی از دانش‌پژوه، نک: منزوی، همان) در دست‌نبنشته‌ای نام شارح «نظام‌الدین حبیب حسینی» گفته شده است (حسینی، ۷۲۷ق؛ جدول ۵، ش ۳). در این میان گزارشگران ناشناس دیگری نیز در سال‌های ۸۶۸ق (ناشناس، به عربی، ش.ب. ۲۴۱۷/۷، جدول ۵، ش ۸)، ۸۸۸ق (ناشناس، ش.ب. ۲۵۷۵/۵-۵؛ جدول ۵، ش ۱۰) ۹۰۹ق (نک: ناشناس، ش.ب. ۲۵۷۵/۶؛ جدول ۵، ش ۱۱)، ۱۰۸۱ق (ناشناس، ش.ب. ۲۸۳۸/۳ع؛ جدول ۵، ش ۱۵) شرح‌هایی نگاشته‌اند.

در برخی دست‌نبنشته‌ها نام گزارشگران و شارحان سی فصل نیز آمده است مانند: محمد حسین سید منجم در سال ۸۲۲ق المختصر فی معرفت التقاویم (سید منجم، ش.ب. ۶۳۵۰/۴؛ جدول ۵، ش ۵)؛ بدرالدین طبری، نامدار به بدر طبری (نک: منزوی، ۳۱۹/۱؛ مدرس رضوی، ۳۹۳) در سال ۸۲۴ق (جدول ۵، ش ۶-۸، نک: بدر طبری)؛ «یوسف» نامی در سده ۱۰ (نک: یوسف، ش.ب. ۳۳۲۸/۲؛ جدول ۵، ش ۱۳)؛ محمد امین نصرآبادی در سال ۱۰۷۴ (نصرآبادی، ش.ب. ۳۱۸۶/۲؛ جدول ۵، ش ۱۴)، عبدالقادر رویانی در سال ۹۲۵ (رویانی، ش.ب. ۵-۵۴۴۵/۲؛ جدول ۵، ش ۱۲) و سرانجام علی اکبر نواب شیرازی متخلص به «بسمل» و نامدار به «بسمل شیرازی» (۱۱۸۷-۱۲۶۳ق) نیز در سال ۱۲۳۰ق (نک: مدرس رضوی، ۳۹۶) شرحی بر کتاب سی فصل نوشته است (نک: بسمل شیرازی، ش.ب. ۸۳۰۲؛ ش.ب. ۵-۱۴۵۰۶؛ ش.ب. ۱۳۶۸۱-۵؛ علی اکبر بن علی، ش.ب. ۱۴۵۵ف؛ جدول ۵، ش ۱۷-۲۰)

۵۲۰ / تاریخ علم، دوره ۱۹، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

جدول ۵. فهرست شرح‌هایی که نام‌های برساخته جلالی در آنها نیامده است

نشانی صفحه	شماره بازیابی	تاریخ کتابت	تاریخ نگارش شرح	مرکز نگهداری	
گ ۱-۵ پ	۸۱۶۹	سده ۸(?)	سده ۸	دانشگاه تهران	۱.
گ ۵-۶ پ	۴۵۲۵	۹۲۹ق	۷۲۷ق	دانشگاه تهران	۲.
گ ۸۲-۸۳ پ-ر	۳۰۲/۲	۱۱۱۱ق	۷۲۷ق	دانشگاه تهران	۳.
گ ۸-۹ پ-ر	۱۰۶/۱ خوبی	سده نهم ق	۷۲۷ق	کتابخانه مجلس	۴.
گ ۹۴-۱۰۲ ا-ر	۶۳۵۰/۴	۱۱۲۷ق	۸۲۲ق	کتابخانه مجلس	۵.
گ ۵۶-۶۰ پ-ر	۱۳۹۷۴/۲	۸۲۴ق(?)	۸۲۴ق	کتابخانه ملی	۶.
گ ۲۵-۳۴ پ-ر	۱۹۳	۸۲۴ق(?)	۸۲۴ق	کتابخانه مجلس	۷.
ص ۲۱-۲۷	۲۱۴۷	سده ۱۰ ق	۸۲۴ق	کتابخانه مجلس	۸.
ص ۵۰۷-۵۱۱	۲۴۱۷/۷	۸۶۸ق	۸۶۸ق	دانشگاه تهران	۹.
گ ۱۴۸ پ	۵-۲۵۷۵/۵	۸۸۸ق(?)	۸۸۸ق	کتابخانه ملی	۱۰.
گ ۱۶۲-۱۶۳ ا-ر	۲۵۷۵/۶	۹۰۹ق(?)	۹۰۹ق	کتابخانه ملی	۱۱.
گ ۵۶-۵۷ پ-ر	۵-۵۴۴۵/۲	۱۲۰۵ق	۹۲۵ق	کتابخانه ملی	۱۲.
گ ۵۰-۵۲ پ-ر	۳۳۲۸/۲	سده ۱۰ ق	سده ۱۰ ق	کتابخانه مجلس	۱۳.
گ ۵۰-۵۱ پ-ر	۳۱۸۶/۲	۱۰۷۴ق(?)	۱۰۷۴ق	کتابخانه مجلس	۱۴.
گ ۲۲-۲۳ پ-ر	ع ۲۸۳۸/۳	۱۰۸۱ق(?)	۱۰۸۱ق	کتابخانه ملی	۱۵.

بررسی برساختگی در نام روزها و ماه‌های گاه‌شماری جلالی/ ۵۲۱

نشانی صفحه	شماره بازیابی	تاریخ کتابت	تاریخ نگارش شرح	مرکز نگهداری	
گ ۴۲ ر	۵۱۶/۲ د. الهیات	سده ۱۲ ق	سده ۱۱ ق	دانشگاه تهران	۱۶.
گ ۸-۹ پ	۸۳۰۲	۱۲۷۷ ق	۱۲۳۰ ق	دانشگاه تهران	۱۷.
گ ۴۲- پ ۴۹	۵-۱۴۵۰۶	۱۲۸۱ ق	۱۲۳۰ ق	کتابخانه ملی	۱۸.
ص ۳۱-۳۶	۱۴۵۵ ف	سده ۱۳ ق	۱۲۳۰ ق	کتابخانه ملی	۱۹.
گ ۱۸- ر ۲۳	۵-۱۳۶۸۱	سده ۱۳ ق	۱۲۳۰ ق	کتابخانه ملی	۲۰.

ملا مظفر گنابادی نیز که هم‌عصر با شاه عباس نخست (۹۹۶-۱۰۳۸ ق) و شیخ بهایی (درگذشت ۱۰۳۱ ق) بوده، شرحی بر سی فصل دارد که در دست‌نشته‌ای از آن کتابت به سده ۱۲ ق نام‌های برساخته جلالی دیده نمی‌شود (نک: گنابادی، ش.ب. ۵۱۶/۱ د. الهیات. گ ۴۲ ر؛ جدول ۵، ش ۱۶) اما یک سده پس از آن در دست‌نشته‌ای دیگر از همین شرح کتابت به سال ۱۲۵۸ ق (همو، ش.ب. ۱/۱۷۷ د. الهیات، گ ۴ ر) نام‌های برساخته جلالی آمده است.

شماری از دست‌نشته‌های کتاب سی فصل نیز در این سه کتابخانه بودند که در فصل ششم آنها نام‌های برساخته جلالی آمده است که در جدول شماره ۶ مشخصات آنها گزارش شده است (نک: خواجه نصیرالدین توسی، ذیل هر سال و شماره بازیابی متناسب با جدول ۶)

جدول ۶. فهرست دست‌نشته‌هایی که نام‌های برساخته جلالی در آنها آمده است

نشانی صفحه	شماره بازیابی	تاریخ کتابت	مرکز نگهداری	
گ ۲۳-پ	۹۸۶۵/۲	۱۱۹۱ ق	دانشگاه تهران	۱.
ص ۴۵۴-۴۵۵	۲۷۱/۴	سده ۱۲ ق	دانشگاه تهران	۲.
گ ۶۹-پ ۷۰ ر	۲۰۷/۳ امام جمعه، دانشکده ادبیات	سده ۱۳ ق	دانشگاه تهران	۳.
گ ۵-پ ۶ ر	۴۹۹۸	۱۳۱۴ ق	کتابخانه مجلس	۴.

شماره بازایی	تاریخ کتابت	مرکز نگهداری	نشانی صفحه
شماره بازایی ۹۴/۲ فیروز	۱۲۳۹ ق	کتابخانه مجلس	گ ۵-پ ۶ ر
۱۳۸۲۰/۹ (۵/۹-۱۳۸۲۰)	۱۲۶۵ ق	کتابخانه ملی	گ ۱۴۴-پ ۱۴۵ ر
۴/۴۵۵۵ (۵-۱۴۵۵۵)	۱۲۳۷ ق	کتابخانه ملی	گ ۳۲-پ ۳۳ ر
۵-۱۴۸۸۲ (یا ۸۳۲-۱۴۷۱/۴؛ ۴۸۸۲)	سده ۱۳ ق	کتابخانه ملی	گ ۱۳۶-پ ۱۳۷ ر
۵-۱۳۰۱۶/۷ (۳۰۱۶/۷)	سده ۱۳ ق	کتابخانه ملی	گ ۱۵۹-پ ۱۶۰ ر
۵-۱۴۸۰۳ (یا ۱۴۸۰۳/۱)	بی تا	کتابخانه ملی	گ ۵ پ

در میان دست‌نبنشته‌های مورد پژوهش از کتاب سی فصل، برخی از دست‌نبنشته‌ها نیز بودند که بخش‌هایی از آنها افتادگی داشت و به درستی نمی‌توان گفت آیا در آنها نام‌های برساخته جلالی آمده بود یا خیر (نک: خواجه نصیرالدین توسی، ذیل هر سال و شماره بازایی متناسب با جدول ۷)

جدول ۷. فهرست دست‌نبنشته‌های دارای افتادگی

موجودی	شماره بازایی	تاریخ کتابت	مرکز نگهداری
از فصل ۱۴ موجود است	۵-۱۵۵۱۷	بی تا.	کتابخانه ملی
از فصل ۱۲ موجود است	۵-۱۵۷۱۵	بی تا	کتابخانه ملی
تافصل ۴ موجود است	۱۳۸۱۰/۲ ف	سده ۱۳ ق	کتابخانه ملی
از فصل هفدهم موجود است	۲۳/۱ سنا	۸۳۷ ق	کتابخانه مجلس
فصل اول موجود است	۶۰۸۳/۲	سده ۹ ق	کتابخانه مجلس
از فصل ۹ موجود است	۹۸۶۶	سده ۱۳ هـ. م.	دانشگاه تهران

بنا به آنچه گذشت، اگر به دست‌نبنشته‌های کتاب سی فصل بنگریم خواهیم دید که تنها در شمار اندکی از آنها، آن هم در یکی دو سده اخیر نام‌های برساخته جلالی آمده

بررسی برساختگی در نام روزها و ماه‌های گاه‌شماری جلالی/ ۵۲۳

است، یعنی هر چه به گذشته کتاب سی فصل بنگریم، خواهیم دید که این نام‌های برساخته در آنها نیست و بلکه به روشنی بر یگانگی نام ماه‌های جلالی و یزدگردی تأکید شده است. کاتبان سی فصل در دوران پسین که شناختی نسبی از نام‌های برساخته جلالی داشته‌اند - شاید این شناخت به سبب فرهنگ‌ها و واژه‌نامه‌های دوره صفوی و یا برخی کتاب‌های نجومی مانند زیج اشرفی و... بوده است - سبب شده است چنین گمان کنند که چون خواجه نصیرالدین در کتاب سی فصل به گاه‌شماری‌های شناخته شده پرداخته و نام ماه‌های گاه‌شماری هجری قمری، رومی یا اسکندر رومی، فرس یا یزدگردی را گفته است، پس شایسته‌ترین و بجاترین متنی که باید نام‌های برساخته در آن جای داشته باشد، همین کتاب سی فصل است و بر سازندگان این نام‌ها را به آن افزوده‌اند به گمان این که شاید از قلم برخی کاتبان پیش از ایشان افتاده باشد. پژوهشگران معاصر نیز گمان کرده‌اند که این برساختگی می‌باید بخشی از نگارش خواجه نصیرالدین باشد و در پژوهش‌های خود آن را آورده‌اند.

قطعاً این نام‌های برساخته جلالی چیزی بوده است که در دوره‌های پسین در برخی متون راه یافته است، هر چند که در این میان برخی ادعا می‌کنند این نام‌های برساخته جلالی می‌باید به دوره پیش از خیام بازگردد و البته برای چنین ادعاهایی هیچ سند و ماخذی ارائه نمی‌دهند. (ذبیح بهروز بدون ارائه هیچ سندی، چنین ادعایی دارد، نک: بهروز، ۲۳).

اگر سنجر کمالی هم نام‌های برساخته جلالی را گزارش می‌کند و هم از یکی بودن نام ماه‌های جلالی و یزدگردی یاد می‌کند (سنجر کمالی، گ ۴ پ) همین شیوه دوگانه‌گویی سنجر کمالی را می‌توان در چاپ‌های سنگی کتاب سی فصل خواجه نصیرالدین نیز دید. در چاپ‌های سنگی سی فصل از زبان خواجه نصیرالدین گفته شده است: «نام ماه‌های این تاریخ هم نام ماه‌های فارسیان [است]» (نک: خواجه نصیرالدین توسی، بی‌تا، ش.ب. ۱۷۵۱۶-۵، ۵؛ همو، ۱۲۷۴، ۵؛ همو، ۱۳۱۱، ۵). با این وجود، در همان چاپ‌ها دیده می‌شود که به این نام‌های برساخته جلالی نیز اشاره می‌شود:

و بعضی از استادان این فن روایت کرده‌اند که سال ملکی را هم نام روزها و نام پنجه دزدیده وضع کرده‌اند چنان‌که در این جدول ایراد یافته است (نک: خواجه نصیرالدین توسی، بی‌تا، ش.ب. ۱۷۵۱۶-۵، ۶؛ همو، ۱۲۷۴، ۶؛ همو، ۱۳۱۱، ۶)

آشکار است که این شیوه از سنجر کمالی تا ناشران چاپ‌های سنگی سی فصل، نشان‌دهنده آن است که اصالت با همان هم‌نامی با گاه‌شماری یزدگردی است. با این رو آنان دریغشان می‌آمده که از گزارشی هر چند نامعتبر چشم‌پوشی کنند تا مبادا گزارش آنان ناقص به‌شمار آید.

گزارش فرهنگ نویسان

بخش دیگری از گزارش‌ها در باره نام‌های برساخته گاه‌شماری جلالی به فرهنگ‌ها و واژه‌نامه‌هایی که نگارش آنها از دوره صفوی آغاز شده و پس از آن گسترش یافته مربوط است. برای فرهنگ نویسان دوره صفوی همانند فرهنگ جهانگیری و برهان قاطع این نام‌ها آشنا و پذیرفته بوده هرچند در چند چون آن جای تأمل است. برای نمونه «جانفزای» (انجوی شیرازی، ۲۷۸/۱) «جانفزا، که جانفزای نیز گفته‌اند». (خلف تبریزی، ۵۶۰/۲)؛ یا «داد ده»، نام روز چهاردهم از ماه‌های ملکی (انجوی شیرازی، ۳۰۷/۱؛ خلف تبریزی، ۸۰۸/۲).

برهان قاطع که با بهرمندی از فرهنگ‌های پیش از خود، بویژه فرهنگ جهانگیری، کامل‌ترین فرهنگ واژگان به جا مانده از دوره صفوی است، به ما نشان می‌دهد که این نام‌های روزها و ماه‌های ملکی چندان هم شناخته و کاربردی نبوده است، زیرا در چند جا دیده می‌شود که این نام‌ها را جزئی از گاه‌شماری «ملکی یزدگردی» به‌شمار می‌آورد در حالی که می‌دانیم هر کدام نام یک گاه‌شماری است و نمی‌تواند نام یک گاه‌شماری یگانه باشد. در برهان قاطع نام ماه‌ها پس از این که چندمین ماه سال هستند با این گزارش «... از سال ملکی» همراه شده است، مانند: ۱. ماه نو (خلف تبریزی، ۱۹۵۹/۴)؛ ۲. نوبهار (همان، ۲۱۸۳/۴)؛ ۳. گرمافزای (همان، ۱۸۰۱/۳)؛ ۴. جهانتاب (همان، ۶۰۳/۲)؛ ۵. جهان آرای، نام ماه ششم است از ماه‌های ملکی (همان، ۶۰۳/۲)؛ ۶. خزان (همان، ۷۴۴/۲)؛ ۷. سرمافزای (همان، ۱۱۲۸/۲)؛ ۸. شب افروز (همان، ۱۲۴۰/۳)؛ ۹. سال افزون (همان، ۱۰۷۴/۲).

سخنی از ماه هفتم یا همان مهرگان ملکی گفته نمی‌شود بلکه از مهرماه و مهرگان یاد می‌کند که «هفتمین ماه شمسی است» (همان، ۲۰۶۶/۴)، همچنین دو ماه چهارم و یازدهم را چنین گزارش می‌کند: روزی افزای: «نام ماه چهارم باشد از ماه‌های ملکی یزدگردی» (همان، ۹۷۴/۲)؛ آتش افروز: «نام ماه یازدهم است از سال‌های ملکی

بررسی بساختگی در نام روزها و ماه‌های گاه‌شماری جلالی / ۵۲۵

یزدگردی» (همان، ۱۴/۱) در اینجا به جای «روزافزون»، «روزی‌افزای» آمده است و نکته مهم دیگر این که برای سال این ماه‌ها عنوان «ملکی یزگردی» را به کار برده است.

در فرهنگ‌های دوره‌های پسین نیز این یادکرد از فهرست نام روزها و ماه‌های جلالی دیده می‌شود. در فرهنگ نفیسی (۱۷۰۴/۳) نیز «روزافزای» آمده و به اشتباه گفته شده است: «نام ماه چهارم از سال یزدگردی». در فرهنگ نظام «روزافزای»، «نام روز چهارم از ماه‌های ملکی» به شمار آمده است. گویا همین برداشت‌های نادرست از نام ماه‌های ملکی که گاه یزدگردی نیز به شمار می‌آمد سبب شده است که برخی فرهنگ‌ها به نادرستی این نام‌ها را از گاه‌شماری یزدگردی بدانند مانند: «سال افزون: نام ماه دوازدهم است از سال ملکی (برهان). دوازدهمین ماه از مبدأ یزدگردی (استینگاس، ۹۴۲).» (دهخدا، مدخل «سال افزون»). تقی‌زاده در باره این برداشت نادرست گوید:

خالی از غرابت نیست که اسم ماه دوم بهار در این جدول «نوبهار» و اسم ماه سوم بهار «گرمافزا» است که صورت بی‌شبهت به اسامی ماه‌های پارسی قدیم نیست! این اسامی در فرهنگ جهانگیری نیز ضبط و به اسم ماه‌های ملکی و روزهای ملکی نامیده شده و عجب آنکه این فقره باعث اشتباه‌گری برای توماس هاید شده و تصور کرده ملکی منسوب است به یزدگرد و بنا بر این ادعا نموده که یزدگرد پادشاه اخیر ساسانی تاریخی جدید با سال و ماه مخصوص تأسیس و ایجاد نموده و اسامی همه ماه‌ها و روزهای سال را عوض کرده و اسم‌های تازه داده است. بنفی و استرن نیز در کتاب سابق‌الذکر خودشان سعی کرده‌اند این اسامی را از اصل عبرانی یعنی ماه‌های یهود مشتق بکنند (تقی‌زاده، ۱۷۴/۱۰ پانویس).

با آن که فهرست نام روزها و ماه‌های جلالی برای فرهنگ نویسان دوره صفوی آشنا بوده و در فرهنگ‌های خود آن را آورده‌اند، با این حال یک سده پس از آن، یعنی در سده دوازدهم، محمد اعلی (علی) تهنوی در کشف اصطلاحات الفنون که در باره گاه‌شماری یزدگردی گزارش می‌دهد، آنگاه که در باره «تاریخ فرس» - که آن را «تاریخ یزدگردی» و یا «تاریخ قدیم» هم می‌نامند - می‌نویسد، پس از نام بردن از ماه‌های یزدگردی (فروردین‌ماه، اردیبهشت‌ماه، خردادماه، ...) می‌گوید:

لکن همه این ماهها به واژه قدیم مقید می‌شوند چنان‌که: فروردین ماه قدیم الخ و این نام‌ها عیناً همانند نام ماه‌های تاریخ جلالی است الا که ماه‌های جلالی با واژه جلالی مقید می‌شوند (تهانوی، ۵۸/۱).

تهانوی، همین نکته را در گزارش گاه‌شماری ملکی یا جلالی نیز آورده است و گفته که نام ماه‌های همان نام ماه‌های یزدگردی است مگر مقید به نام جلالی می‌شود (همان، ۵۹/۱). تهانوی هیچ‌یادی از فهرست نام روزها و ماه‌های برساخته جلالی نکرده است.

گزارش و بررسی متون ادبی و تاریخی

متون ادبی و تاریخی می‌توانند بازتاب دهنده خوبی از کاربرد گاه‌شماری‌های روزمره در دوران گذشته باشند. اگر به این دست از متون در سده‌های گذشته مراجعه کنیم، خواهیم دید که هیچ نشانی از نام‌های برساخته جلالی نیست، در برابر آن نشانه‌هایی از به‌کاربردن نام‌های گاه‌شماری جلالی به‌مانند گاه‌شماری یزدگردی وجود دارد.

در متون ادبی کلاسیک فارسی اشاره‌های بسیاری دیده می‌شود که سراینده‌گان از اصطلاحات نجومی یا آنچه مربوط به گاه‌شماری می‌شود استفاده کرده‌اند. با این روی، نشانی از کاربرد نام‌های برساخته جلالی در متون ادبی یا تاریخی دیده نمی‌شود. سنایی (۴۷۳؟ - ۵۲۵؟ ق) و مسعود سعد (۴۳۸-۵۱۵ ق) که در دوره تأسیس گاه‌شماری جلالی می‌زیسته‌اند هیچ سخنی از نام‌های برساخته جلالی نگفته‌اند. مسعود سعد سلمان در دیوان خود ماه‌ها و روزهای فارسی را به سروده‌هایی در آورده است (سعد سلمان، ۶۶۷-۶۵۴) با این روی، هیچ‌یادی از نام‌های برساخته جلالی نکرده است. در آثار خاقانی یا نظامی گنجوی نیز نشانی دیده نمی‌شود. خاقانی، یکی از سراینده‌گانی است که از اشارات گاه‌شمارانه در سروده‌های خود بهره برده است (برای نمونه: نک: صفی‌پور، ۱۳۸۸ ۱۶۵-۱۳۷)، با این روی، وی در هیچ سروده‌ای یادی از نام‌های برساخته گاه‌شماری جلالی نکرده است. همچنین در متون ادبی و تاریخی نشانه‌هایی دیده می‌شود که نام ماه‌های گاه‌شماری جلالی همان شیوه گاه‌شماری یزدگردی بوده است. مثلاً سعدی در دیباچه گلستان (ص ۳۲) آورده است:

بلبل گوینده بر منابر قضبان

اول اردیبهشت ماه جلالی

و یا همو در چکامه‌ای گفته است (ص ۷۴۴)

شهور آن همه اردی بهشت و فروردین

هزار سال جلالی بقای عمر تو باد

بررسی برساختگی در نام روزها و ماه‌های گاه‌شماری جلالی/ ۵۲۷

یک سده پس از سعدی همین بیت را سلمان ساوجی (سدهٔ هشتم، درگذشت ۷۷۸ق) نیز در چکامهٔ «فرّ فروردین» بازگو کرده است (سلمان ساوجی، ۲۸۰). این همراه کردن نام ماه با «جلالی» حتی برای نوروز نیز دیده می‌شود. ابوالمجد تبریزی نیز در دست‌نویسهٔ سفینهٔ تبریز، در پایان رسالهٔ «آغاز و انجام» منسوب به خواجه نصیرالدین توسی به سال هفتصد و بیست و سه به «روز نوروز جلالی» اشاره کرده است (ابوالمجد تبریزی، ۳۵۷). حافظ نیز در ابیاتی می‌نویسد:

(غزل ۴۵۴)

می اندر مجلس آصف به نوروز جلالی که بخشد جرعهٔ جامت جهان را ساز نوروزی

(غزل ۴۶۳)

ز خطّ صد جمال دیگر افزود که عمرت باد صد سال جلالی

این مصرع را محیط طباطبایی چنین گزارش کرده است «که عمرت باد صد سال جمالی» (محیط طباطبایی، ۱۳۶) در متون تاریخی نیز اشاراتی به ماه‌های جلالی شده است. اسکندر بیک ترکمان از «فروردین ماه جلالی» برای سال ۱۰۲۰ق گزارش داده است (ترکمان، ۸۲۹/۲). غیاث‌الدین خواندمیر (۸۸۰-۹۴۲ق) نیز از نوروز جلالی یاد کرده است (خواندمیر، ۱۷۰/۳ و ۵۰۵) همو در بارهٔ تاریخ جلالی می‌نویسد:

و تاریخ جلالی که حالا مبنی تقاویم برآنست، مبدأ آن اول سلطنت سلطان جلال‌الدین ملک‌شاه سلجوقی است (۴۸۵/۱) تاریخ جلالی که تا غایت در تواریخ و تقاویم مرقوم می‌گردانند منسوب به سلطان جلال‌الدوله ملک‌شاه است (۴۹۱/۲).

این گزارش خواندمیر نشان می‌دهد که در دوران او یعنی سدهٔ نهم و دهم هجری، گاه‌شماری جلالی کاملاً شناخته بوده و کاربرد داشته است. از این رو، اگر نام ماه‌هایی مانند فروردین، اردیبهشت و... می‌آورد قطعاً منظورش گاه‌شماری یزدگردی نیست بلکه همین گاه‌شماری جلالی است، چنان‌که در چندین جا از ماه‌های این گاه‌شماری نام برده است، مانند از ابر اردیبهشت پس از برج حمل یاد کرده (۵۴۳/۴)؛ از نسیم اردیبهشتی (۳۸۱/۲، ۱۳۶/۴ و ۵۹۶)؛ فروردین و نسیم فروردین (۵۸۵/۱)؛ ۳۸۱/۲، ۴۸۵، ۶۵۷؛ ۴۰۷/۳، ۴۴۴، ۵۴۵، ۶۲۵؛ ۲۹۹/۴، ۳۷۳، ۴۶۰، ۴۸۱، ۴۸۴، ۵۴۳)؛ تیرماه (۴۳۰/۳)؛ ۸۶/۴، ۵۷۰، ۶۱۹)؛ مهرماه (۴۰۸/۴)؛ دیماه (۲۹۶/۱)، البته این

مورد زمان ولادت پیامبر اسلام است که پیش از وضع گاه‌شماری جلالی به‌شمار می‌آید؛ اسفندارمذ (۲۹۹/۳).

در تاریخ خواندمیر، در برابر این کاربرد ماه‌های گاه‌شماری جلالی نشانی از نام‌های برساخته جلالی دیده نمی‌شود. البته برخی معانی عام نام‌ها همانند نام ماه‌های جلالی به‌کار رفته که هیچ پیوندی با نام ماه‌های برساخته جلالی ندارند، مانند ماه نو (در معنای عام ماهی که نو است. همان، ۵۵۶/۴)؛ نوبهار حُسن (۳۰/۲)؛ نسیم نوبهاری (۴۴۴/۴)؛ غمام نوبهاری (۵۱۷/۴)؛ هوای نوبهاری (۵۶۲/۴) ابر نوبهاری (۵۹۶/۴). «روز افزون» نیز نه به عنوان ماه چهارم گاه‌شماری جلالی بلکه برای نام یک فرد به‌کار رفته است مانند اسکندر روز افزون (۳۵۰/۳، ۳۵۲)، آقا رستم روزافزون (۵۲۰/۴، ۵۵۹، ۷۰۶)، مبارزالدین محمد روزافزون (۳۱۱/۴). خزان نیز نه به عنوان ماه هشتم گاه‌شماری جلالی بلکه به عنوان فصلی در برابر بهار (۲۹۹، ۹/۱، ۴۲۰؛ ۳۰/۲ و ۶۱۳؛ ۴۸۳/۴ و ۵۹۵)؛ خزان فصلی در برابر تابستان (۴۸۳/۴) یا فصل خزان (۶۶۴/۴) به‌کار رفته است.

از این رو، تاریخ خواندمیر از سده ده به ما نشان می‌دهد که نه تنها نام‌های برساخته جلالی کاربرد نداشته بلکه همان نام ماه‌های شناخته شده یزدگردی برای گاه‌شماری جلالی بکار می‌رفته است. در دوره معاصر نیز ادیب الممالک در یادداشتی بر یکی از چکامه‌های نوروزی خود از «فروردین ماه جلالی» یاد کرده است: «روز دوشنبه دهم شعبان بود از سال هزار و سیصد و هشت [هجری مهی] که مطابق آمد با اول فروردین ماه جلالی و نوروز پارسیان که ملوک و رعیت ایران را بزرگترین جشنی بشمار آید....» (ادیب الممالک فراهانی، ص ۱۴۹)

در انجامه برخی دست‌نویس‌ها نیز دیده می‌شود که نام ماه‌های جلالی همان فروردین، اردیبهشت و... است، و نشانی از نام‌های برساخته جلالی نیست. برای نمونه در انجامه لطایف الکلام به خط انوری عثمان آمده: «قد وقع الفراغ... در روز ششم آبان ماه جلالی سنه ۶۲۳ سنه ۱۱۱۳ هجریه» (افشار، ۱۳۸۱، ۸۵) و یا در شرح زیج جدید سلطانی از بیرجندی، به خط حاج علی هندی عظیم آبادی، مورخ ۱۲۱۳ ق چنین آمده است: «... در یکشنبه ۹ محرم ۱۲۱۳ برابر با ۶ تیر جلالی ۷۲۰ ملکشاهی ۱۳ حزیران ۲۱۰۹ اسکندری و دهم ماه ترکی غازانی در سپاهان...» (همان، ۸۷).

بررسی برساختگی در نام روزها و ماه‌های گاه‌شماری جلالی / ۵۲۹

بنا بر آنچه گذشت، اگر نام‌های برساخته جلالی اصالت و کاربردی می‌داشت، این سرایندگان نامی سده‌های گذشته، یا مورخان و کاتبان می‌باید بجای «فروردین جلالی»، «اردیبهشت جلالی» و... از «ماه نو»، «نو بهار» و... بهره می‌بردند تا هم از اشتباه با گاه‌شماری یزدگردی به دور بمانند و هم از زیبایی این واژگان بهره ببرند. قید «جلالی» برای ماه‌ها، خود نشان می‌دهد که این شیوه همانندی نام‌های ماه در گاه‌شماری جلالی و یزدگردی یکی بوده است که قید جلالی به آن می‌افزودند.

گمانه‌هایی در پیشینه برساختگی نام روزهای جلالی

در اینجا پرسش‌هایی چنین پیش می‌آید که این نام‌های برساخته جلالی چه پیشینه‌ای داشته‌اند و چگونه به گزارش‌های گزارشگرانی مانند سنجر کمالی یا فرهنگ نویسان راه یافته است؟

در گزارش سنجر کمالی (جدول ۱-۳) و برخی گزارشگران دیگر دیده می‌شود که برخی روزها و ماه‌ها (روزهای ۶، ۱۰، ۱۱، ۱۷، ۲۳ و نیز ماه‌های ۳، ۶ و ۹) با «ی» همراه شده است. برای نمونه چه فرقی است میان «جانفرا» و «جانفزای»، هر دو نعت فاعلی مرکب هستند، و یا چه فرق است میان «ره‌گشای»، «راه‌گشا» و «راه‌گشای»، همه اینان صفت فاعلی مرکب هستند. این که «جانفزای» یا «ره‌گشای» گزینش شده، گویی سراینده‌ای با دو هدف اینان را گزیده است: یکی بهره بردن از کهن الگوی زبانی و نشان دادن کهن بودن این نام‌ها؛ دیگری برای بهره بردن از وجه زیبایی این صفات. هرچه به متون قدیمی‌تر، به ویژه دیوان‌های سرایندگان سبک خراسانی بنگریم خواهیم دید که واژگان همراه با «ی» کهن‌تر هستند، همچنین توجه به شکل زیباشناختی واژگان نشان می‌دهد که میان این ترکیبات با سروده‌ای می‌باید پیوندی برقرار باشد. یعنی شاید این ترکیبات و صفت‌ها، صفت‌های ممدوحی در سروده‌ای بوده که به راستی ساختاری کهن داشته و کسی نیز آن را با گاه‌شماری جلالی پیوند داده است.

از این رو چنین به نظر می‌رسد که این نام‌های برساخته جلالی، از یک سروده بیرون آورده شده است. سروده‌ای که شاید بر وزن «فاعلاتن»^۱ یا چیزی همانند آن بوده است، چرا که از کنار هم قرار دادن برخی از آنها می‌توان وزن‌هایی در بحر رمل (همان وزن

۱. واحد عروضی فاعلاتن مرکب از یک سبب خفیف (فا) و یک وند مقرون (علا) و سبب خفیف دیگر (تن) است. در بحرهای دیگر عروض نیز واحد فاعلاتن از زحاف و تغییر افاعیل دیگر به وجود می‌آید (نک: قیس رازی، ۳۹ و ۹۹ و پس از آن).

فاعلاتن) بیرون آورد.^۱ مانند: «جشن ساز و بزم نه، [ای] سرفراز» («فاعلاتُ فاعلاتُ فاعلن» که می‌توان از اختیارات شاعری بهره برد و با بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه «واو عطف» آن را «فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلن» به‌شمار آورد؛ یا «کشن‌نشین و نوش خو[ا]ر و غم زدای» (فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلات)؛ «رخ فروز و مال بخش و زرفشان، [ای] نام جوی (فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلا[تن]، فاعلات).... یا «دوست بین، [ای] جانفزای بت فریب کامران» (فاعلا[تن]، فاعلاتن، فاعلاتن فاعلن)؛ «شادباش و دیرزی، [ای] شیرگیر کامیاب ای شهریار! (فاعلاتن، فاعلا[تن]، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلات).

موارد یاد شده تنها برای آن است که نشان داده شود می‌توان چند صفت را در کنار هم آورد تا کسی را ستایش کرد. این که در چه وزن و چه بحر یا چگونه سروده شده است، به درستی هیچ نمی‌دانیم و هرچه در این باره گفته شود تنها سخنی بر گمان است. برای قافیه نیز تنها می‌توان بر گمان گفت که شاید «ای» (در: غم‌زدای، ره‌گشای، جانفزای، گرم‌فزای، جهان‌آرای، سرما‌فزای) یا «ار» (در: نوش خو[ا]ر، پایدار، مهر کار، ای شهریار، نوبهار) یا «از» (در جشن‌ساز، سرفراز، اسب تاز، گوی باز) یا «ان» (در: زرفشان، کامران، مهرگان، خزان) قافیه شده بود.

این گمان که این نام‌های برساخته از سروده‌ای برگرفته است، زمانی بیشتر پذیرفتنی می‌شود که می‌توان نمونه‌هایی نزدیک به آن را در چکامه‌های ستایشی متون ادبی فارسی یافت. برای نمونه در راحة الصدور و آية السرور راوندی (۴۶۴-۴۶۷)، چکامه‌ای در ستایش غیاث‌الدین ابوالفتح کیخسرو پسر قلیچ ارسلان سلجوقی آمده است که در ابیاتی از آن می‌توان نام‌های برساخته جلالی یا همانند آن را به دست آورد:

تا بود دور جهان کیخسرو باداد باد پادشاه انس و جن کیخسرو باداد باد
«سرور گیتی» غیاث‌الدین و دولت «شهریار» «ملک گیر» و «کامران» کیخسرو باداد باد
و در ابیاتی دیگر مانند این صفت‌ها دیده می‌شود: «ملک‌گیر»، «کامران»، «باج‌گیر»،
«تاج‌بخش»، «عدل فرما»، «داد ده»، «کشورگشای»، «اقلیم‌بخش»، «هفت چرخ»،
«کوکب»، «غم‌زدای»، «شادمان»، «شهریاری»، «سر نهاده»، «سرخ رو»، «ارغوان»،

۱. دیگر وزن‌های هم‌خوان آن به واسطه زحافات مرتبط از همین وزن اصلی گرفته می‌شود شمس قیس رازی در المعجم زحافات بحر رمل را چنین برشمرده است: «خبین، کف، شکل، قصر، حذف، صلح، تشعیث، ربع، جحف، اسباغ، معاقبت، صدر، عجز و طرفان» است (همان).

بررسی برساختگی در نام روزها و ماه‌های گاهشماری جلالی/ ۵۳۱

«فرخ اقبال»، «اژدرها»، «باد بستان جهان»، «مایه بخش»، «زرفشان»، «مرحبا گو»، «جای ده»، «انعام کن»، «سیم بخش». بیت‌هایی گزیده:

عدل فرما، داد ده، کشورگشای، اقلیم بخش بر رعیت مهربان کیخسرو باداد باد
ملکت از دشمن به تیغ استان وانگه به کلک بخش کن بر دوستان کیخسرو باداد باد
مرحبا گو! جای ده! انعام کن بر این ضعیف سیم بخش و میزبان کیخسرو باداد باد

عوفی در ستایش نظام‌الملک جنیدی (نام وزیر شمس‌الدین التتمش، عوفی کتاب جوامع الحکایات را در حدود ۶۳۰ق به نام همین وزیر به انجام رسانده است. نک: اقبال آشتیانی، ۵۱۸) در بیتی گوید:

نام جوینده ز انگشت و کفش تیغ و قلم کام یابنده زبان او بنانش رمح و تیر
«نام جو» و «کام یاب» روزهای ۱۱ و ۲۹ از نام‌های برساخته جلالی است (نک: عوفی، ۱۵۹/۳).

سبک و شیوه گزارش نام‌های برساخته جلالی ناخواسته ما را به یاد سروده‌هایی در قالب چکامه‌های ستایشی کسانی مانند منوچهری دامغانی می‌اندازد. هر چند که می‌دانیم منوچهری دامغانی پیش از تأسیس گاهشماری جلالی می‌زیسته است، اما توجه به این شیوه ستایشگری در چکامه‌های سرایندگان همچون او ما را بیشتر رهنمون می‌کند که چنین بپنداریم این نام‌های برساخته جلالی می‌باید برگرفته از یک چنین سروده‌ای باشد. برای نمونه منوچهری (۱۲۴-۱۲۵) در ستایش خواجه طاهر گفته است:

«گور جست» و «گاو پشت» و «گرگ ساق» و «کرگ روی»

«ببر گوش» و «رنگ چشم» و «شیر دست» و «پیل پای»...

مرکبسی «دریاکش» و طیاره‌یی «عنبرفشان»

دابه‌یی «دُرپرور» و دوشیزه‌یی «یاقوت‌زای»

ای خداوندی که فرمان ترا ما بد همی

«تخت خان» و «طوق فور» و «تیغ قیصر» «تاج رای»

۱. خواجه طاهر دبیر؛ زمانی صاحب دیوان برید و دورانی نیز صاحب دیوانی عراق به روزگار مسعود غزنوی در حدود ۴۲۶-۴۲۴ق بود. نک: منوچهری دامغانی، ۳۲۴ یادداشت دبیر سیاقی.

۵۳۲ / تاریخ علم، دوره ۱۹، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

همچنین «لشکرکش» و «دشمن گش» و «دینار بخش»
همچنین «گیتی خور» و «میری کن» و «نیکای فزای»
«فر» و روی خویشتن را «بر فراز» و «برفروز»
ناصر و بدخواه خود را بر نشان و در ربای
دوستان را «بند بشکن»، «دوست پرور»، «خوان ببخش»
دشمن و اعدا شکن، «بردار کن»، «کین آزمای»
«اسب ناز» و «زیرساز» و «بم نواز» و «گوی باز»
«جود کار» و «دل ربای» و «می ستان» و «دن ستای»
گردن ادبار بشکن، پشت دولت راست کن
پای بدخواهان ببند و دست نیکان برگشای
«جام گیر» و «جای دار» و «نام جوی» و «کام ران»
«بت فریب» و «کین گداز» و «دین پژوه» و «ره نمای»...
نافه را و مشک را و سیم را و جام را
«برنواز» و «برفتال» و «برفشان» و «برگرای»
«ملک ده»، «لشکر شکن»، «خنجرکش» و «مغفر شکاف»
«گنج نه»، «باره فکن»، «شمشیر زن»، «بخت آزمای»
عشق و مهر و زلف و خال و روی و چشم و خط و لب
ورز و کار و بوی و مال و بوس و بین و خار و خای
اسب و اشتر، زر و سیم و جام و جود و مشک ناب
«رام گیر» و «برفشان» و «برفراز» و «سوز وسای»

برای نمونه در بیتی می‌توان از روزهای ۱۰ «نام جوی»، ۲۵ «کام ران»، ۲۴ «بت فریب»، ۱۵ «دین پژوه»، ۱۷ «ره نمای» / «ره گشا» نام برد. البته در این چکامه عبارات دیگری هم مانند موارد یاد شده دیده می‌شود مانند «پر طوطی»، «فر همای»، «طاهری»، «گوهر نژادی»، «کامکاری» «زین کرده»، «خاره بُر»، «جادو ربای»...

بررسی برساختگی در نام روزها و ماه‌های گاه‌شماری جلالی/ ۵۳۳

در برخی موارد نیز مانند ابیات «نافه را و مشک را و سیم را...» با آرایه ادبی لف و نشر همراه شده است، آنچه مسلم است این که همه موارد نشانگر ستایش صفات ممدوح است. نمونه‌هایی نیز می‌توان در دیوان سنایی یافت، چنان‌که سنایی در تعزیت خواجه شمس‌الدین مسعود و تهنیت خواجه احمد بن مسعود (ص ۲۳۵، ۲۳۷) سروده است:

آن حکیم پای اصل و راد مرد معتبر آن کریم دین پژوه و حق نیوش و حق گزار
آن اصیل خوش لقای مکرم درویش دوست آن نبیل پارسای مفضل پرهیزگار
در دوره‌های پسین نیز باز می‌توان چنین برشمردن صفات ممدوح را در چکامه‌ها یافت.
برای نمونه قآنی (۱۲۲۳-۱۲۷۰ ق) چنین سروده است:

بارک‌الله بارک‌الله زان بت «بیمان‌شکن»

«شوخ‌کشمر» «شمع‌خلخ» «شاه‌چین»، «ماه‌ختن»

بارک‌الله بارک‌الله زان حریف «تندخو»

«فتنه‌دل» «آفت‌دین» «شور‌جان» «آشوب‌تن»

بارک‌الله بارک‌الله زان «نگار‌نازنین»

«دلنواز» و «دل‌گداز» و «دلفریب» و «دل‌شکن»

بارک‌الله بارک‌الله زان بت «عابد‌فریب»

«ماه‌چهر» و «سست‌مهر» و «سخت‌روی» و «راهزن»

(قآنی، ۱۳۳۶، ۵۸۶؛ همو، ۱۳۸۰، ۶۰۷)

تنها کسی که روزهای نام‌های برساخته جلالی را در یک سروده به‌کار بسته است، ادیب‌الممالک فراهانی است. محمد صادق ادیب فراهانی متخلص به امیری و ملقب به ادیب‌الممالک (۱۲۷۷-۱۳۳۶ ق) در دیوان نام روزهای ماه‌های جلالی و سپس نام «خمسه مسترقه به پارسی» را چنین گفته است (۷۴۲)

روز اول باشد از ماه جلالی جشن ساز روز دوم «رزم نه» دان روز سوم سرفراز

کش نشین و نوشخوار و غمزدا و رخ فروز مال بخش و زرفشان و نامجوی ای دلنواز

رزم گیر و کینه کش پس تیغ زن هم داد ده دین پژوه و دیوبند و ره گشای و اسب تاز

گوی باز و پایدار و مهر کار و دوست بین جان فزای و دلفریب و کامران بشمار باز
شادباش و دیرزی پس شیرگیر و کامیاب شهریار است آخرین روزای بت چین و طراز
ادیب الممالک گمان کرده که این پنجه دزدیده مانند گاه‌شماری یزدگردی باید در پایان
ماه آبان به آن افزوده شود. جالب است که مدعی می‌شود این نام‌ها را از موبدی پارسی
بازگو می‌کند که قطعاً اشتباه است، چون گاه‌شماری جلالی هیچ پیوندی با زرتشتی و یا
موبد پارسی ندارد. گفته ادیب الممالک نادرست است همچنان که در همان‌جا از کتاب
برساخته دساتیر یاد می‌کند (همان‌جا)

«پنج دزدیده» که در آخر ماه آبان موبد پارسی اندرین هر سال فزود
نامشان را چو ز استاد بپرسیدم گفت آفرین، فرخ، فیروز، دگر راست، درود

پیش از این نیز گفتیم که همین سراینده در یادداشتی بر یکی از چکامه‌های نوروزی
خود از «فروردین ماه جلالی» یاد کرده است (همان، ۱۴۹) آشکار است که
ادیب‌الممالک فراهانی این نام‌های برساخته را از متونی چون چاپ‌های سنگی سی
فصل برداشت کرده است که از این جهت مطالبش همانند دیگر پژوهشگران معاصر
به‌شمار می‌آید و یک منبع معتبر نمی‌تواند باشد.

بنا بر آنچه گفته شد به نظر می‌رسد که نام‌های برساخته جلالی گویا در یک سروده
برای ستایش بزرگی (شاید ملک‌شاه سلجوقی) یا بزرگ‌زاده‌ای بوده که صفاتی برای وی
به‌شمار می‌آمده است، فرد دیگری (شاید شارحی، ادیبی یا کاتبی) نیز این صفات را به
اصطلاح رمزگشایی کرده و به عنوان نام روزهای گاه‌شماری جلالی به همگان شناسانده
است؛ یا این که سروده‌ای دارای صنایع ادبی و شعری مانند معما، چیستان و لغز (نک:
قیس رازی، ۳۱۳-۳۱۷) بوده که کسی ربطش داده به گاه‌شماری جلالی و از دل آن این
نام‌های برساخته را استخراج کرده است؛ یا شارح ستاره‌شناسی چنین گمان کرده که اگر
گاه‌شماری جلالی همانند یزدگردی است، پس شاید مانند آن گاه‌شماری برای روزها و
ماه‌ها نام‌های ویژه خود داشته است، از این رو از چکامه‌ای در ستایش ملک‌شاه سلجوقی
این نام‌های برساخته را بیرون آورده است.

از فرد برسازنده و انگیزه او چیزی نمی‌دانیم، اما با توجه به این که ریشه این نام‌ها
فارسی است، می‌توان چنین گمان برد که شاید این فرد چون نمی‌خواست است از نام‌های
باستانی و زرتشتی متناسب با گاه‌شماری یزدگردی بهره‌برد، از سویی میلی نیز به نام‌ها

بررسی برساختگی در نام روزها و ماه‌های گاه‌شماری جلالی / ۵۳۵

و صفات عربی نداشته است، از این رو تلاش کرده تا نام‌هایی کاملاً پارسی برگزیند تا شاید به این وسیله بیشتر به آن توجه شود و به‌کار برده شود.

شاید بتوان گفت همین متن فرد برساننده به دست یا به گوش کسانی مانند سنجر کمالی رسیده و کسانی دیگر نیز مانند او در کتاب خود بازگو کرده‌اند. برخی از نام‌ها، به‌ویژه نام ماه‌ها کاربرد گسترده‌ای در ادبیات داشته‌اند، شاید همین کاربردها سبب شده تا برساننده گمان کند این نام‌ها باید نام ماه باشند و به دنبال آن دیگر صفات در یک چکامه را برای نام روزها به ترتیب شناسایی معرفی کرده است. برای نمونه بسیار محتمل است که «ماه نو»، «نوبهار» و «گرمافزا» و ... در سروده‌ی سراینندگان به‌کار رود. این نام‌ها معنایی گسترده داشته و به راحتی می‌توان از معانی آنها در هر جا استفاده کرد و هیچ ضرورتی ندارد که اشاره به ماه فروردین، اردیبهشت و ... داشته باشد. کاربرد این نام‌ها، برای نمونه «نو بهار»، نمی‌تواند به یک ماه جلالی اشاره داشته باشد. برای اطمینان از دیوان منوچهری دامغانی (که پیش از گاه‌شماری جلالی می‌زیسته) می‌توان به این نمونه‌ها اشاره کرد:

«نوبهار» آمد و آورد گل و یاسَمَنا باغ همچون تَبَت و راغِ بسانِ عَدَنا

(منوچهری دامغانی، ۱)

اندر آمد نوبهاری چون مَهی چون بهشتِ عَدن شد هر مَهَمَهی

(منوچهری دامغانی، ۱۱۱)

نوبهار از خویید و گل آراست گیتی رنگ رنگ ارغوانی گشت خاک و پرنیانی گشت سنگ

(منوچهری دامغانی، ۲۲۱)

نمونه ابیات یاد شده نشان می‌دهد که دست کم نام ماه‌های برساخته‌ی جلالی می‌تواند ریشه‌ای و پیشینه‌ای پیش از وضع گاه‌شماری جلالی داشته باشد که هیچ ارتباط معنایی با نام و موقعیت زمانی ماه‌های جلالی نداشته باشد. همچنین نبود اشارات روشنی در میان سروده‌های سراینندگان پارسی در سده‌های پس از رواج گاه‌شماری جلالی، خود دلیلی روشن است که نمی‌باید چنین نام‌های برساخته وجود می‌داشت.

نتیجه

کهن‌ترین و ارزشمندترین گزارش‌ها در باره گاه‌شماری جلالی، گزارش عبدالرحمان خازنی (که خود هم‌عصر با تأسیس گاه‌شماری جلالی بوده) در زیج معتبر سنجری و گزارش خواجه نصیرالدین توسی در سی فصل (نگارش در سال ۶۵۸ق) است. در این کتاب‌ها هیچ یادی از نام‌های برساخته جلالی نشده است و همین خود نشان می‌دهد هنوز نام‌هایی برای روزها و ماه‌های گاه‌شماری جلالی برساخته نشده بود تا آنان به آن اشاره کنند و یا حتی نادرست بودن آن را گوشزد کنند. چندی پس از نگارش این کتاب‌ها دیده می‌شود که سنجر کمالی در زیج اشرفی (نگارش در سال ۷۰۲ق) در کنار این که نام ماه‌های گاه‌شماری جلالی را همان نام‌های گاه‌شماری یزدگردی برمی‌شمرد، نیز از نام‌های برساخته جلالی گزارش می‌کند. این در حالی است که تا به امروز در متون پیش از سنجر کمالی هیچ گزارش معتبری از این نام‌های برساخته دیده نشده است. در دوره‌های پسین است که اندک اندک همین شایعات نام‌های برساخته به واسطه فرهنگ‌نویسان دوره صفوی به فرهنگ‌ها راه یافته و آنگاه به دست‌نبنشته‌هایی از کتاب سی فصل خواجه نصیر راه می‌یابد، آن طور که در بیشتر چاپ‌های سنگی این کتاب جزئی از گاه‌شماری جلالی به شمار آمده است. کاتبان دوران پسین چنین گمان کرده‌اند که چون خواجه نصیرالدین توسی در کتاب سی فصل به نام ماه‌های گاه‌شماری هجری قمری، رومی یا اسکندر رومی، فرس یا یزدگردی پرداخته پس شایسته نیست که دانشمند نامی چون خواجه این نام‌های برساخته را از قلم انداخته باشد، آنگاه نام‌های برساخته جلالی را به‌منظور کامل‌تر شدن متن سی فصل به آن افزوده‌اند. پس از این پژوهشگران معاصر گمان کرده‌اند که این نام‌های برساخته بخشی از نگارش خواجه نصیرالدین می‌باید باشد. نشانه‌های موجود در متون ادبی نشان می‌دهد که چنین نام‌هایی می‌باید از چکامه‌ای ستایشی به سبک کسانی مانند منوچهری، سنایی، و همانند اینان برداشت شده باشد.

بررسی برساختگی در نام روزها و ماه‌های گاه‌شماری جلالی/۵۳۷

منابع

- ابوالمجد تبریزی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۱ش). سفینه تبریز. با مقدمه عبدالحسین حائری و نصرالله پورجوادی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ نخست.
- ادیب الممالک فراهانی، میرزا صادق خان. (آبان ۱۳۱۲ش). دیوان ادیب الممالک فراهانی قائم مقامی. تصحیح وحید دستگردی. تهران: مطبعه ارمغان.
- افشار، ایرج. (۱۳۴۸ش). یادگارهای یزد. تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- افشار، ایرج. (۱۳۸۱ش). «مقام انجامه در نسخه». نامه بهارستان. سال سوم، ش ۱، دفتر ۵، بهار و تابستان.
- اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۸۸ش). تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری. تهران: امیرکبیر، چاپ نهم.
- انجوی شیرازی، میر جمال‌الدین حسین. (۱۳۵۱ش). فرهنگ جهانگیری. ویراسته رحیم عفیفی. مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه فردوسی.
- بدر طبری (بدرالدین طبری). (۸۲۴ق). شرح سی فصل، کتابخانه مجلس، ش.ب. ۱۹۳.
- بدر طبری. (۸۲۴ق). شرح سی فصل، کتابخانه مجلس، استنساخ سده ۱۰ق. ش.ب. ۲۱۴۷.
- بدر طبری (۸۲۴ق) شرح سی فصل، کتابخانه ملی، ش.ب. ۱۳۹۷۴/۲.
- بسمل شیرازی، علی اکبر. (۱۲۸۱ق). شرح سی فصل، کتابخانه ملی، ش.ب. ۱۴۵۰۶-۵.
- بسمل شیرازی. (سده ۱۳ق). شرح سی فصل، کتابخانه ملی، در زمان حیات شارح کتابت شده، ش.ب. ۱۳۶۸۱-۵.
- بسمل شیرازی. (۱۲۷۷ق). شرح سی فصل، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کاتب علی قلی بن سیف الملوک میرزا، ش.ب. ۸۳۰۲.
- بهروز، ذبیح. (۱۳۴۷ش). تقویم نوروزی شهریار- شمسی قمری فارسی، ایران کوده، ش ۱۸، تهران.
- تنوی، قاضی احمد و آصف خان قزوینی، عبدالقادر بداونی [ودیگران]. (۱۳۸۲ش). تاریخ الفی (تاریخ هزارساله اسلام). تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۸ جلد.
- ترکمان، اسکندر بیگ. (۱۳۸۲ش). تاریخ عالم آرای عباسی. تهران: امیرکبیر.
- تقی زاده، حسن. (۱۳۵۷ش). مقالات تقی‌زاده. جلد دهم (گاه‌شماری در ایران قدیم)، زیر نظر ایرج افشار. تهران.
- تهانوی، محمد اعلی. (۱۹۶۷م). کشف اصطلاحات الفنون. طبعه شیائک سوسیتی آف بنگال، تصحیح مولوی محمد وجیه و مولوی عبدالحق و مولوی غلام قادر. کلکته ۱۸۶۲م، تهران: مکتبه خیام و شرکاه ۱۹۶۷. ج ۱.

- حافظ شیرازی، شمس الدین محمد. (۱۳۲۰ش). دیوان حافظ، به تصحیح محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی، تهران: کتابخانه زوآر.
- حسینی، نظام الدین حبیب. (۷۲۷ق). شرح مختصر در معرفت تقویم، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، استنساخ محمد کاظم محلاتی ۱۱۱۱ق. ش.ب. ۳۰۲/۲.
- خازنی، عبدالرحمان. (۵۰۰ق). زیچ معتبر سنجرى، نسخه خطی خطی کتابخانه مدریه عالی شهید مطهری، کتابت ۶۳۱ ه.م. ش ۶۸۲.
- خلف تبریزی، محمد حسین. (۱۳۴۲ش). برهان قاطع. به کوشش محمد معین، تهران: کتابفروشی ابن سینا.
- خواجه نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد. (۱۲۷۴ق). سی فصل، چاپ سنگی، تصحیح آخوند ملا احمد الشهیر به مدرس، [بی جا، بی نا]، کتابخانه ملی، ش.ب. ۸۳۵۴ (یا ۱۶۳۷۲/۳-۶)
- خواجه نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد. (۱۳۱۱ق). سی فصل، چاپ سنگی، دارالطباعة حاج ابراهیم، کتابخانه ملی، ش.ب. ۹۲۰۸.
- خواجه نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد. (بی تا). سی فصل، کتابخانه ملی، بی نا، چاپ سنگی. ش.ب. ۱۷۵۱۶-۵ (یا ۲۴۶۵۹۷۹).
- خواجه نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد. (سده ۱۲ق). مختصر در معرفت تقویم، ملا مظفر گنابادی منجم، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش.ب. ۵۱۶/۲ د. الهیات.
- خواجه نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد. (۱۳۸۱ش). «معرفه التقویم، در سفینه تبریز، گردآوری: ابوالمجد محمد بن مسعود تبریزی، با مقدمه عبدالحسین حائری و نصرالله پورجوادی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ نخست.
- خواند میر، غیاث الدین محمد بن همام الدین. (۱۳۸۰ش). حبیب السیر، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران: انتشارات کتابفروشی خیام، چاپ چهارم.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۸ش). لغت نامه دهخدا. تهران: مؤسسه لغت نامه دهخدا.
- رازی، شهمردان بن ابی الخیر. (۱۳۸۲ش). روضة المنجمین. تصحیح و تحقیق: جلیل اخوان زنجانی، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی - مرکز نشر میراث مکتوب.
- راوندی، محمد بن علی. (۱۳۸۶ش). راحة الصدور و آية السرور، در تاریخ آل سلجوق، تصحیح محمد اقبال و مقدمه بدیع الزمان فروزانفر و مجتبی مینوی، تهران: اساطیر.
- رویانی، عبدالقادر بن حسن. (۹۲۵ق). رساله در معرفت تقویم (شرح سی فصل)، کتابخانه ملی، محمد صادق سهراب سمنانی، ۱۲۰۵ ه.م. ش.ب. ۵۴۴۵/۲-۵.
- زمانی قمشه‌ای، علی. (۱۳۸۷ش). اختر شناسان و نوآوران مسلمان، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- سعد سلمان، مسعود. (۱۳۶۲ش). دیوان مسعود سعد سلمان، رشید یاسمی، تهران: امیرکبیر.

بررسی برساختگی در نام روزها و ماه‌های گاه‌شماری جلالی/ ۵۳۹

- سعدی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۶۹ش). کلیات سعدی، به اهتمام محمد علی فروغی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سلمان ساوجی، جمال‌الدین. (۱۳۷۱ش). دیوان سلمان ساوجی، به تصحیح ابوالقاسم حالت، به کوشش احمد کرمی، تهران: سلسله انتشارات ما.
- سنایی، مجدود بن آدم. (۱۳۸۸ش). دیوان حکیم سنایی، با مقدمه و حواشی و فهرست، به سعی و اهتمام محمد تقی مدرس رضوی، تهران: انتشارات سنایی.
- سنجر کمالی، محمد بن ابی عبدالله. (۶۷۲ یزدگردی). زیج اشرفی، نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس، ش ۱۴۸۸، میکروفیلم کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۱۳۲۸.
- سید منجم، محمد حسین بن محمد. (۸۲۲ق). المختصر فی معرفت التقاویم (شرح سی فصل)، کتابخانه مجلس، کاتب خورشید نوشیروان بن رستم شامردان ۱۱۲۷ق. ش. ب. ۴/۶۳۵۰.
- صفی‌پور، علی. (۱۳۸۸ش). «بازنگری در تاریخ سفرهای حج خاقانی شروانی». نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ش ۱۹۰، دوره ۶۰. ص ۱۳۷-۱۶۵.
- صفی‌پور، علی. رضا شعبانی. (۱۳۹۸ش). «دسته‌بندی ایزدان و روزهای ماه در گاه‌شماری زرتشتی». تاریخ علم، دانشگاه تهران، بهار و تابستان، دوره ۱۷، شماره ۱، ص ۱۵۷-۱۸۵.
- عبداللهی، رضا. (۱۳۷۵ش). تاریخ تاریخ در ایران. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- عبداللهی، رضا. (۱۳۸۳ش). «تیر». دانشنامه جهان اسلام. زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، ج ۸.
- علی اکبر بن علی. (سده ۱۳ق). شرح سی فصل، کتابخانه ملی، ش. ب. ۱۴۵۵ف (یا ۱۱۴۵۵-۵). عوفی، سدیدالدین محمد. (۱۳۸۶ش). متن انتقادی جوامع الحکایات و لوازم الروایات، عوفی، تصحیح امیر بانو مصفا و مظاهر مصفا، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- قآنی شیرازی، حبیب اله بن محمد علی. (۱۳۳۶ش). دیوان حکیم قآنی شیرازی، تصحیح و مقدمه محمد جعفر محجوب، تهران: چاپ موسوی.
- قآنی شیرازی، حبیب اله بن محمد علی. (۱۳۸۰ش). دیوان حکیم قآنی، بر اساس نسخه میرزا محمود خوانساری، به کوشش امیر حسین صانعی خوانساری، تهران: موسسه انتشارات نگاه.
- قاسملو، فرید. (۱۳۸۲ش). «تقویم»، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر: غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرةالمعارف فارسی، ۱۳۷۵، چاپ اول جلد ۷.
- قیس رازی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۱۴ش). المعجم فی معاییر اشعار العجم، تصحیح علامه قزوینی و مدرس رضوی، به همت محمد رضانی، تهران: مطبعة مجلس.
- گنابادی، مظفر بن محمد قاسم. (۱۲۲۰ق). شرح بیست باب (از نظام‌الدین عبدالعلی بیرجندی)، کتابخانه مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ش ر. ۴۳، ش ثبت. ۶۶۸۳۶.

۵۴۰/ تاریخ علم، دوره ۱۹، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

گنابادی، مظفر بن محمد قاسم. (۱۲۵۸ق). شرح سی فصل، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش.ب. ۱/۱۷۷ د. الهیات.

محمد محیط طباطبایی. (۱۳۷۰ش). خیامی یا خیام، تهران: انتشارات ققنوس.
مدرس رضوی، محمد تقی. (۱۳۵۴ش). احوال و آثار خواجه نصیر طوسی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

منزوی، احمد. (۱۳۴۸ش). فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
منوچهری دامغانی، احمد. (تیرماه ۱۳۳۸ش). دیوان استاد منوچهری دامغانی، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: انتشارات کتابفروشی زوار.

ناشناس. (۷۲۷ق). شرح سی فصل، کتابخانه مجلس، استنساخ پایان سده ۹. ش.ب. ۱۰۶/۱ خویی.

ناشناس. (۱۰۸۱ق). شرح سی فصل، کتابخانه ملی، کاتب محمد بن محمد طاهر، ش.ب. ۲۸۳۸/۳ع (یا ۲۸۳۸/۳-۵).

ناشناس. (۷۲۷ق). شرح سی فصل، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تاریخ کتابت ۹۲۹ هـ. م، ش.ب. ۴۵۲۵.

ناشناس. (۸۶۸ق). شرح سی فصل، به عربی، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش.ب. ۲۴۱۷/۷.
ناشناس. (۸۸۸ق). شرح سی فصل، کتابخانه ملی، محمود بن علی بن علاءالدین ترکستانی، ش.ب. ۲۵۷۵-۵/۵.

ناشناس. (۹۰۹ق). شرح سی فصل، به زبان عربی، کتابخانه ملی، ش.ب. ۲۵۷۵/۶ (یا ۲۵۷۵-۵).

ناشناس. (سده ۸ق). شرح سی فصل، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش.ب. ۸۱۶۹.
نصرآبادی، محمد امین بی محمد هاشم. (۱۰۷۴ق). شرح سی فصل، کتابخانه مجلس، ش.ب. ۳۱۸۶/۲.

نفیسی، علی اکبر (ناظم الاطباء). (۱۳۵۵ش). فرهنگ نفیسی، با مقدمه محمد علی فروغی، تهران: انتشارات کتابفروشی خیام.

یوسف، (سده ۱۰ق). شرح سی فصل. به عربی، کتابخانه مجلس، ش.ب. ۳۳۲۸/۲.

Bahrami, Mehdi. (1938). "Some Examples of Il-Khanid Art." *Bulletin of the American Institute for Iranian Art and Archaeology* 5, no. 3: 257-260.